

Językoznawstwo ogólne

Jerzy Pogonowski

Department of Logic and Cognitive Science
Adam Mickiewicz University in Poznań
pogon@amu.edu.pl

Wykład 14

- Refleksja nad językiem prowadzona była już w Starożytności i kontynuowana przez wieki następne. Za początek *naukowej* refleksji lingwistycznej uważa się jednak dopiero wiek XIX.
- *Sanskryt*. Odkrycie podobieństwa sanskrytu do znanych języków europejskich miało fundamentalne znaczenie dla początków naukowego językoznawstwa. W 1786 roku William Jones sformułował tezę o pokrewieństwie sanskrytu, greki oraz łaciny oraz przypuszczenie, że również inne języki należą do owej wspólnej rodziny.
- *Początki językoznawstwa porównawczego*. Franz Bopp (1791–1867) przedstawił w formie systematycznej zestawienie faktów dotyczących sanskrytu w porównaniu z innymi językami indoeuropejskimi w 1816 roku, co uważać można za początek językoznawstwa porównawczego. Inni ważni przedstawiciele tego nurtu to: Rasmus Kristian Rask (1787–1832) i Jakub Grimm (1785–1863).

- *Humboldtyzm*. Wilhelm von Humboldt (1757–1835) przez wielu uważany jest za ojca językoznawstwa ogólnego. Wypowiadał się na temat badań synchronicznych w językoznawstwie. Zajmował się stosunkiem między strukturą języka a mentalnością narodu (koncepcja *Weltanschauung*).
- *Psychologizm*. Wilhelm Wundt (1832–1920) jest autorem dzieła *Völkerpsychologie*, w którym zawarł uwagi m.in. o percepcji mowy, tworzeniu wyrazów złożonych, zmianach językowych. Dodać wypada, że Wundt był założycielem pierwszego laboratorium psychologii eksperymentalnej.
- *Szkoła młodogramatyków*. Przedstawiciele tej szkoły zasłużyli się nadaniem ścisłości metodzie historyczno-porównawczej. Ustalali prawa zmian głosowych. Zwracali szczególną uwagę na występujące w językach regularności.

Zasadnicze tezy strukturalizmu znajdują swój początek w tekście opublikowanym w 1916 roku na podstawie notatek uczniów Ferdinanda de Saussure'a (1857–1913). Niektóre cechy strukturalizmu językoznawczego:

- *Odróżnienie języka (jako systemu) od mowy.*
- *Odróżnienie signifiant–signifié.*
- *Traktowanie systemu języka jako hierarchicznej struktury podsystemów.*
- *Wyróżnienie relacji syntagmatycznych oraz paradygmatycznych.*
- *Wskazanie na fundamentalną rolę relacji opozycji w podsystemach językowych.*
- *Dominacja badań synchronicznych.*

- *Strukturalizm praski*. Książę Mikołaj Siergiejewicz Trubiecki (1890–1938) może być uważany za twórcę strukturalnej fonologii, której wykład zawiera jego książka *Grundzüge der Phonologie* (1939). Na doniosłą rolę *cech dystynktywnych* (przede wszystkim opartych na zasadzie binarności) wskazywał Roman Jakobson (1896–1982). Z pierwszego wykładu pamiętamy też *schemat Jakobsona*.
- *Strukturalizm kopenhaski*. Luis Hjelmslev (1899–1965) jest twórcą *glossematyki*, całościowej strukturalistycznej teorii języka, opisanej w *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* (1943). Wprowadził m.in. pojęcia: *cenem*, *plerem*, *plan wyrażania* oraz *plan treści*. Próbę matematycznego opisu (wybranych aspektów) glossematyki zawiera praca Pogonowski 1991.
- *Strukturalizm amerykański*. Leonard Bloomfield (1887–1949) znacząco przyczynił się do rozwoju badań strukturalistycznych prowadzonych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej – por. jego wpływowy podręcznik *Language* (1933).

Warto zauważyć, że na terenie Ameryki Północnej lingwiści mieli do dyspozycji wielką różnorodność danych z wielu języków indiańskich (podobnym bogactwem dysponowali lingwiści na terenach byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich). Inni wielcy strukturaliści amerykańscy to: *Franz Boas* (1858–1942). *Handbook of American Indian Languages* (1911), *Edward Sapir* (1884–1939). *Language. An Introduction to the Study of Speech* (1921), *Zellig Sabbetai Harris* (1909–1992). *Methods in Structural Linguistics* (1951).

Sławnym językoznawcą amerykańskim był również Benjamin Lee Whorf (1897–1941). *Hipoteza Sapira-Whorfa* głosi, że język wpływa (w jakimś stopniu) na sposób myślenia:

- *Determinizm językowy*. Język kształtuje nasz sposób postrzegania świata.
- *Relatywizm językowy*. Ludzie myślący w różnych językach odmiennie postrzegają świat.

Pod koniec pierwszej połowy XX wieku w lingwistyce tworzony zaczął być nowy paradygmat badawczy, znany później pod nazwą *lingwistyki generatywno-transformacyjnej*. Za najważniejszego przedstawiciela tego kierunku w językoznawstwie uważa się Noama Avrama Chomsky'ego (ur. 1928). Wybrane fakty dotyczące podejścia generatywno-transformacyjnego:

- *Odrzucenie behawioryzmu w lingwistyce.*
- *Zainteresowanie związkami między gramatyczną a logiczną strukturą wypowiedzi.*
- *Zaproponowanie zestawów reguł generowania zdań oraz reguł transformacji zdań.*
- *Odróżnienie struktury powierzchniowej i struktury głębowej.*
- *Ustalenie hierarchii języków zależnej od generujących je gramatyk.*
- *Próby: charakterystyki kompetencji lingwistycznej, zbudowania semantyki generatywnej, charakterystyki gramatyki uniwersalnej.*
- *Hipoteza natywizmu językowego.*

Kilka ważnych klasycznych pozycji nurtu generatywno-transformacyjnego autorstwa Noama Avrama Chomsky'ego: *Syntactic Structures* (1957), *Aspects of the Theory of Syntax* (1965), *Cartesian Linguistics* (1965), *Language and Mind* (1968), *Lectures on Government and Binding* (1981).

Transformacyjno-generatywne ujęcie języka było rozwijane przez wielu (tysiące) lingwistów, m.in.:

- *Charles J. Fillmore* (1929–2014).
- *Jerold J. Katz* (1932–2002).
- *James David McCawley* (1938–1999).
- *Morris Halle* (ur. 1923).
- *George P. Lakoff* (ur. 1941).
- *Ray Jackendoff* (ur. 1945).

W 1980 roku George Lakoff i Mark Johnson opublikowali słynną pracę *Metaphors we live by*. Wykazują w niej, że podstawowym mechanizmem tworzenia znaczeń są *metafory pojęciowe*:

- Metafory nie są jedynie czymś, co umożliwia nam spojrzenie *poza*. W rzeczywistości widzieć coś poza metaforą można jedynie posługując się inną metaforą.
  - Wygląda na to, że zdolność pojmowania doświadczeń za pośrednictwem metafory jest kolejnym zmysłem, jak wzrok, dotyk czy słuch, a metafora dostarcza jedyne sposoby postrzegania i doświadczania znacznej części świata rzeczywistego.
-
- *Czas*. Dla wyrażania czasu posługujemy się pojęciami przestrzennymi.
  - *Argumentacja*. Toczenie sporu rozumieć możemy w terminach *walki*.
  - *Miłość*. Lakoff i Johnson twierdzą, że *miłość* rozumieć możemy posługując się metaforą *podróży*.

Językoznawstwo wykorzystuje metody badawcze wypracowane w innych naukach, dla przykładu:

- *Metody statystyczne.* Zależności między jednostkami tekstu można mierzyć, stosując np. *procesy Markowa*. Ustalać można też zależności między złożonością jednostek językowych a ich frekwencją. Metody statystyczne pozwalają na wykrywanie pokrewieństwa genetycznego języków (glottochronologia).
- *Metody stosowane w akustyce.* Mowa badana może być jako zjawisko fizyczne, z wykorzystaniem metod, które znane są w akustyce.
- *Metody matematyczne.* Istnieje olbrzymia różnorodność zastosowań metod matematycznych w badaniach języka. Wykorzystuje się np. *teorię informacji*, charakteryzując komunikaty językowe. *Teoria gramatyk formalnych* oraz *teoria automatów* znajduje zastosowania nie tylko w opisach składniowych. Metody *topologiczne* bywają użyteczne w opisach semantycznych.

- *Metoda filologiczna*. Uważana za najpewniejszą, jednak ograniczona do sytuacji, w których dostępne są zabytki piśmiennicze, na których podstawie stwierdzić możemy, jakim zmianom podlegał badany język.
- *Metoda historyczno-porównawcza*. Pokrewieństwo języków (pochodzenie od wspólnego prajęzyka) ustalamy biorąc pod uwagę regularne odpowiedniości między strukturami fonetycznymi wyrazów o podobnym znaczeniu. Zwykle bierze się przy tym pod uwagę pewne wyróżnione podzbiory słownictwa: nazwy części ciała, liczebniki, nazwy stosunków pokrewieństwa.
- *Topomastyka*. Dane dotyczące nazw miejscowych mogą służyć za podstawę do wnioskowań o rozwoju i pokrewieństwie języków.
- *Wykorzystanie danych archeologicznych*. Szczęśliwe odnalezienie zabytków piśmienniczych może zostać wykorzystane w metodzie filologicznej (patrz wyżej). Ponadto, także inne znaleziska (np. szczątki roślin lub zwierząt) mogą być wykorzystane w spekulacjach dotyczących wspólnot językowych.

- *Prawo Zipfa*. Opisuje zależność między częstotliwością występowania jednostek językowych (wyrazów) a ich rangą na liście jednostek ułożonej wedle częstości ich występowania. Zależność ta ma charakter odwrotnej proporcjonalności, a więc iloczyn częstotliwości i rangi jest wielkością stałą.
- *Prawo Menzeratha-Altmanna*. Głosi ono, że wraz ze wzrostem złożoności konstrukcji językowej maleje złożoność składników tej konstrukcji. Zależność tę oddaje wzór: $y = a \cdot x^{-b} \cdot e^{-cx}$, gdzie y jest wielkością konstrukcji (mierzoną np. przez liczbę sylab), x jest wielkością składnika (mierzoną np. przez liczbę sylab, przypadającą na wyraz), zaś a, b, c są parametrami. W myśl tego prawa:
  - 1 Im dłuższe zdanie (długość mierzona liczbą fraz), tym krótsze frazy składowe (długość mierzona liczbą wyrazów).
  - 2 Im dłuższy wyraz (długość mierzona liczbą sylab), tym krótsze tworzące go sylaby.

Prawo Grimma. Dotyczy zmian w systemie dźwiękowym, a konkretnie tzw. *przesuwek spółgłoskowych*:

- Praindoeuropejskie spółgłoski zwarte bezdźwięczne przechodzą w pragermańskim w zwarte dźwięczne (jeśli występują przed akcentem), a w przydechowe (jeśli występują po akcencie).
- Praindoeuropejskie spółgłoski zwarte dźwięczne przechodzą w pragermańskim w zwarte bezdźwięczne.
- Pragermańskie zwarte dźwięczne w większości tracą dźwięczność w staro-wysoko-niemieckim.

Prawa w typologii strukturalnej języków. Można zastanawiać się nad ewentualnymi prawami lingwistycznymi, które miałyby objaśniać, *dłaczego* w językach świata spotykamy wyłącznie takie typy języków, jakie wyróżnił Milewski (zob. wykład o składni).

Prawa preferencyjne mają zdawać sprawę z tego, co jest zjawiskiem „typowym” w językach świata, co zaś jest raczej nieoczekiwane, odbiegające od „normy”. Oto niektóre przykłady (Vennemann 1983):

- Używanie wyłącznie afiksacji dla wyrażania informacji gramatycznej jest preferowane wobec używania do tych celów mutacji (tonu, akcentu etc.) – i to albo tylko mutacji, albo mutacji wraz z afiksacją; przy założeniu zasady *caeteris paribus*.
- Aglutynacja w połączeniu z harmonią wokaliczną jest preferowana względem aglutynacji bez harmonii wokalicznej.
- Zróżnicowanie w systemie zaimków osobowych odnoszące się do statusu społecznego nadawcy i odbiorcy tylko w drugiej osobie jest preferowane względem takiego zróżnicowania także w trzeciej osobie.

Takie prawa charakteru całościowego – wydaje się, że są wyrazem przekonania (niektórych) lingwistów o tym, jak (wedle akceptowanych przez nich teorii lingwistycznych) wyglądać powinny języki naturalne.

Uniwersalia językowe to cechy, które miałyby przysługiwać wszystkim językom. Wielokrotnie próbowano ustalać listy takich cech. Próbowano również ustalać *uniwersalia warunkowe*, czyli stwierdzenia podające zależności między cechami strukturalnymi języków. Dla przykładu, przywołajmy kilka tego typu ustaleń podanych przez Greenberga:

- *Universal 3.* Languages with dominant VSO order are always prepositional.
- *Universal 4.* With overwhelmingly greater than chance frequency, languages with normal SOV order are postpositional.
- *Universal 5.* If a language has dominant SOV order and the genitive follows the governing noun, then the adjective likewise follows the noun.
- *Universal 17.* With overwhelmingly more than chance frequency, languages with dominant order VSO have the adjective after the noun.

W pracy Aitchison 1996 podaje się następującą propozycję:

A possible list of 'narrow' absolute universals – features found in all languages – runs as follows.

All languages:

- (1) have consonants and vowels.
- (2) combine sounds into larger units.
- (3) have nouns — words for people and objects.
- (4) have verbs — words for actions.
- (5) can combine words.
- (6) can say what did what to who.
- (7) can negate utterances.
- (8) can ask questions.
- (9) involve structure-dependence.
- (10) involve recursion.

But even these few could be criticized as misleading.

Czy w językoznawstwie ogólnym są jakieś wielkie problemy otwarte? Wspominaliśmy już o tym, że większość obecnie istniejących (i szybko ginących) języków nie posiada należytego opisu. Pamiętamy również, że nie ma powszechnej zgody lingwistów co do kształtu definicji niektórych podstawowych pojęć językoznawczych. Inne otwarte problemy lingwistyki to np:

- *Monogeneza czy poligeneza języka?*
- *Geneza składni.*
- *Hipotezy dotyczące rodzin językowych oraz języków izolowanych.*
- *Nierozszyfrowane dotąd systemy pisma.*
- *Przekład maszynowy.*
- *Mózg, umysł, język.*

- Badania w ramach językoznawstwa ogólnego nie są prowadzone w izolacji. Wpływ na nie mają też ustalenia charakteryzujące język z różnych perspektyw.
  - Omówienie tych problemów wykracza jednak, naszym zdaniem, poza ramy niniejszego kursu.
-
- Wedle otrzymanych przez wykładowcę zaleceń, kurs *Językoznawstwa ogólnego* dla studentów kognitywistyki UAM ma pełnić rolę wyłącznie usługową, podając rudymen tarne wiadomości, których znajomość niezbędna jest w pełnym rozumieniu kursu *Językoznawstwo kognitywne*.
  - Ograniczamy się więc niżej do kilku haseł.

Socjolingwistyka bada wszelkiego rodzaju związki między społeczeństwem, a używanymi przez nie odmianami języków.

- *Wspólnoty językowe.*
- *Badanie socjolektów.*
- *Status społeczny.*
- *Gender studies.*

Psycholingwistyka zajmuje się psychologicznymi podstawami funkcjonowania języka.

- *Przyswajanie języka.*
- *Rozumienie języka.*
- *Tworzenie wypowiedzi językowych.*

Na wykładzie dotyczącym składni podaliśmy kilka podstawowych pojęć lingwistyki matematycznej, związanych z gramatykami formalnymi oraz automatami.

- *Lingwistyka algebraiczna*. Solomon Marcus (1925-2016), Petr Sgall (ur. 1926).
  - *Kategorialny opis języka*. Kazimierz Ajdukiewicz (1890–1963), Richard Merritt Montague (1930–1971), Joachim Lambek (1922–2014).
-
- *Neurolingwistyka*.
  - *Lingwistyka informatyczna*.
  - *Krytyczna analiza dyskursu*.

Niektóre tematy interesujące filozofów języka to, np.:

- *Nieostrość*. Jak dajemy sobie radę posługując się terminami, których denotacje są rozmyte?
- *Intensjonalność*. Jakie systemy logiczne pozwalają scharakteryzować semantykę wyrażeń intensjonalnych?
- *Uniwersalia*. Lingwistyczne aspekty sporu o istnienie powszechników.
- *Język a myślenie*. Czy istnieje coś takiego jak *język myśleński*?
- *Teorie znaczenia*. O filozoficznych koncepcjach znaczenia zwięźle pisze autorka w pracy Grzegorzczkova 1990.
- *Teorie referencji*. Jaką semantykę mają deskrypcje określone? Jaką semantykę mają nazwy własne?
- *Antynomie semantyczne*. Jakie są przyczyny pojawiania się antynomii?

- Aitchison 1996. *The seeds of speech: language origin and evolution*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Greenberg, J. 1966. *Language Universals*. Janua Linguarum, Series Minor 59, Mouton, The Hague.
- Grzegorzczkova, R. 1990. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grzegorzczkova, R. 2007. *Wstęp do językoznawstwa*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ivić, M. 1975. *Kierunki w lingwistyce*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk.
- Pogonowski, J. 1991. *Hierarchiczne analizy języka*. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Venneman, T. 1983. Causality in language change. Theories of linguistic preferences as a basis for linguistic explanations. *Folia Linguistica Historica* VI/1, 5–26.